

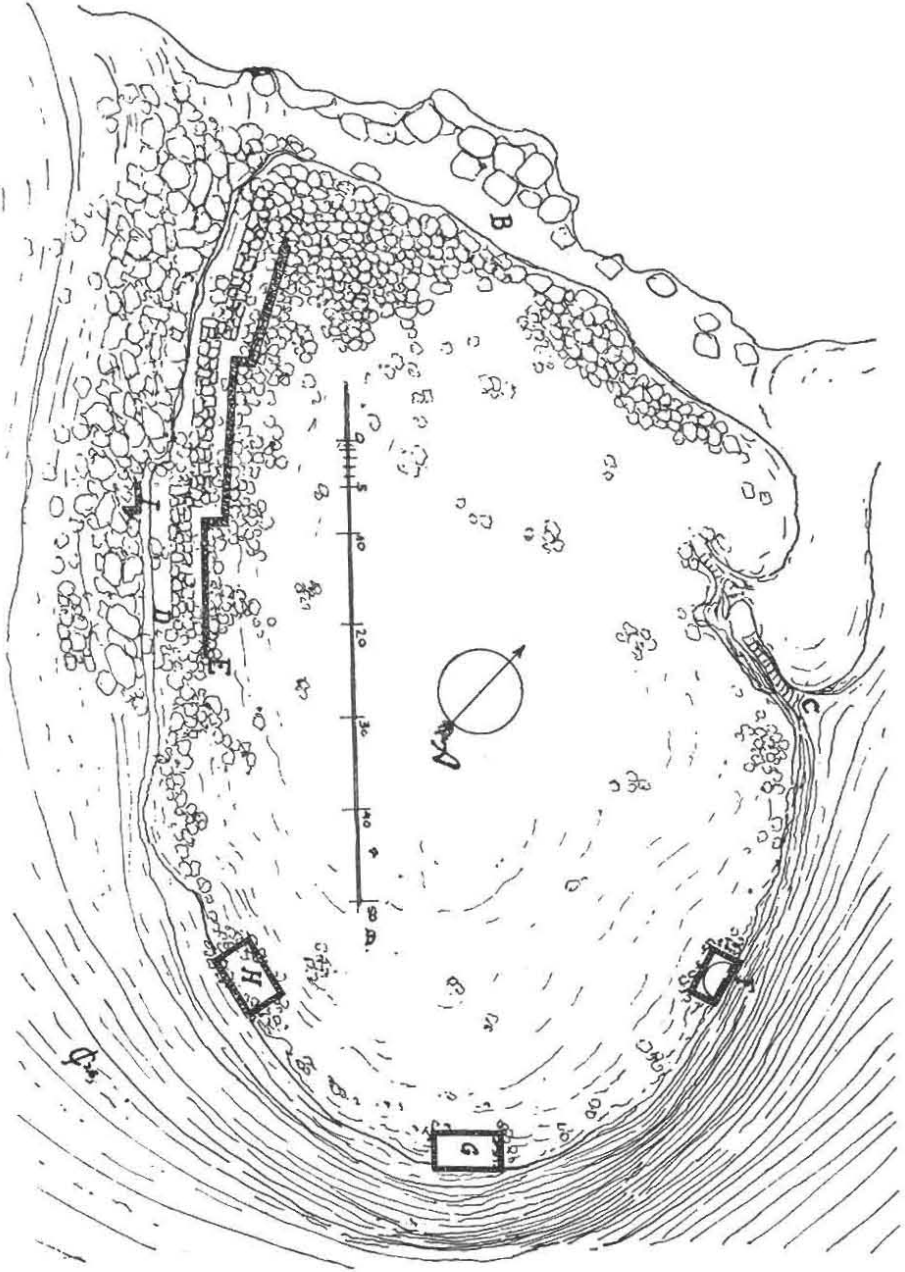
Otok Žirje.

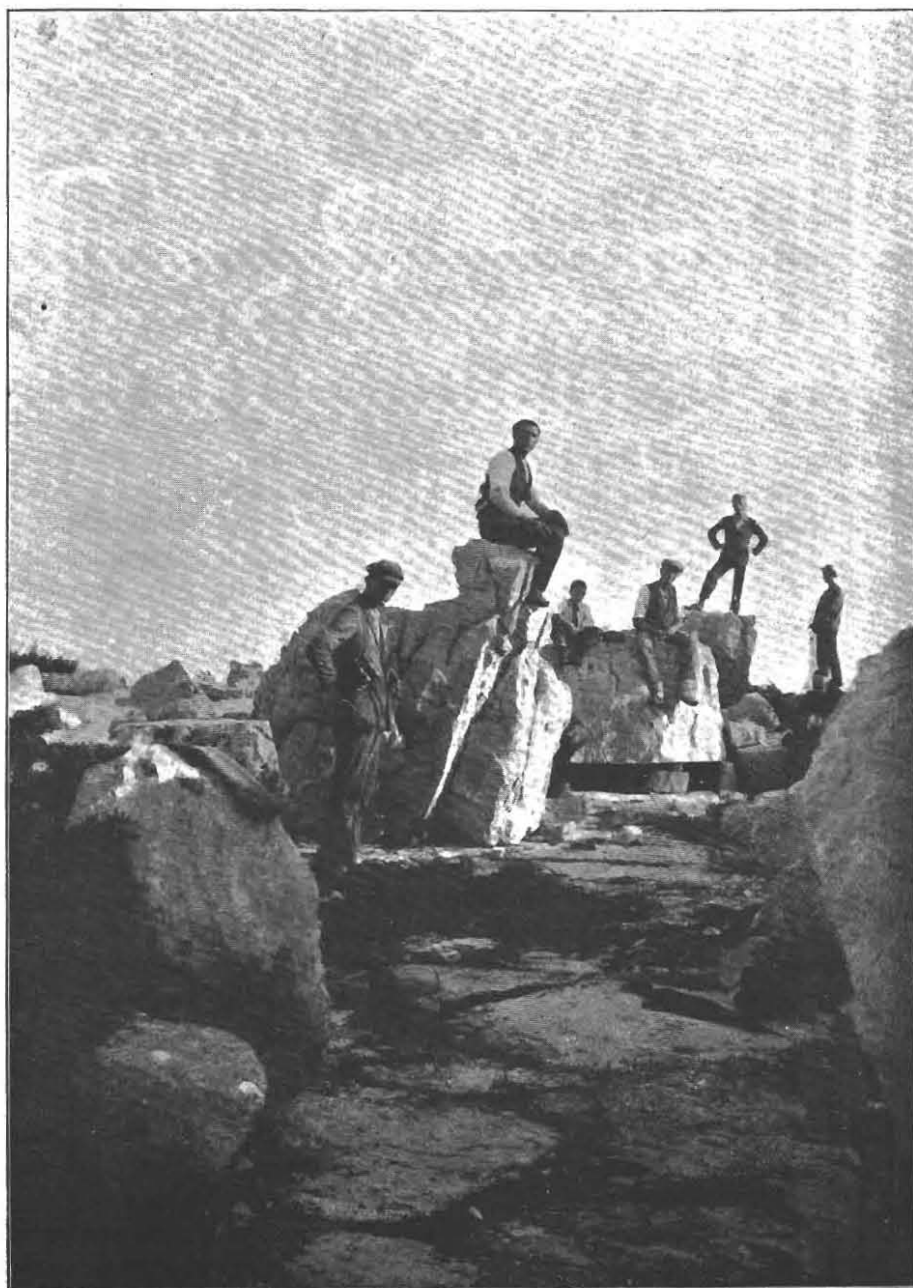
Od potonulih gorskih kosa, što se protežu istosmjerno sa zapadnom dalmatinskom obalom, ostali su samo najviši vrhovi kao otoci izvan pučine morske. Najzapadnija od tih kosa polazi od Premude preko Dugog otoka i Kornata dalje prema jugo-istoku i svršava sa otokom Žirje. To je ujedno i najudaljeniji otok šibenskog arhipelaga na pučini Jadranskog mora i radi toga teško pristupačan. Proteže se, kao što i svi sjeverni otoci Dalmacije, od sjeverozapada prema jugo-istoku u duljini od 12 a u širini od 2 i po kilometra. Uz obalu sa obje dulje strane, dižu se i do sto metara visoki brežuljci, koji zaštićuju od bure i od bijesne jugovine dobro obrađenu ravnicu, koju narod zove jednostavno Polje. Ovo, bujno sa maslinom i vinovom lozom obrašeno polje, prelazi na sjevero-zapadu preko niskih i krševitih uzvisina u valovito područje, koje svršava sa 102 metra visokom Velom glavom, a prema jugo-istoku gubi se u dva velika i duboka zatona, u Veliku i Malu Stupicu. Sjevero-zapadna strana otoka, usprkos lijepim i dubokim uvalama, što no po ružnom vremenu služe brodovima kao sjegurana utočišta, nije napućeno. Tu su drage Saraceno i Mikavica, kod koje se posljednje vide ruševine prostih kućica i na pola već porušene crkvice sv. Nikole (prije i sv. Roka), iz koje je izvađeno već sve obrađeno kamenje. To je znak, da je to mjesto nekoć nastanjeno bilo, ako i od siromašnih ribara, koji su se ovdje, kao i danas, od nevremena i posla zaklanjali i odmarali. Na sred polja, a na obronku sjevero-zapadne kose, leži istoimeno selo, sa župnom crkvom, sa 115 kuća i preko 500 stanovnika. Pristanište i glavna luka na otoku je draga Muna, do koje se dolazi iz sela kamenim i strmim putem, što se penje preko niskoga sedla. Oko tog pristaništa podiglo se nekoliko kuća, magaza i ljetovalište nekog vlastelina sa crkvicom. Sve zgrade bez iznimke, kuće naime i crkve, obične su građnje iz kamena i bez ikakovih uresa.

I jugo-istočni kraj Žirja je sada pust i nenastanjen, koji je ali morao u davno već prošla vremena biti napućen i glavni dio čitavog otoka. Ne samo radi dobrih luka i guste nekoć šumie, već radi strateški važnih položaja i lasne obrane, kako se to po brojnim ruševinama vidjeti može. Sve su naime uvale bile osjegurane i čuvane od jakih utvrda. Velika Stupica bila je branjena utvrdom; njezine ostanke zove danas narod Gradinom, a Mala pako Stupica i Kabal sa tako zvanom Gustijernom. Obje ove utvrde istoga su podrijetla i moraju biti prastare, kako se to po ostancima suditi može.

Utvrda, sada prozvana Gustijernom, dobila je ime po svoj prilici od gustijerne, koja se je nalazila u sklopu zidina te utvrde, kako se to vidi na položajnom nacrtu (slika 1.) kod F i koja je morala još do nedavno

Sl. 1. Gustiferna. Tloris.

Sl. 2. Gustijerna. Prokop.

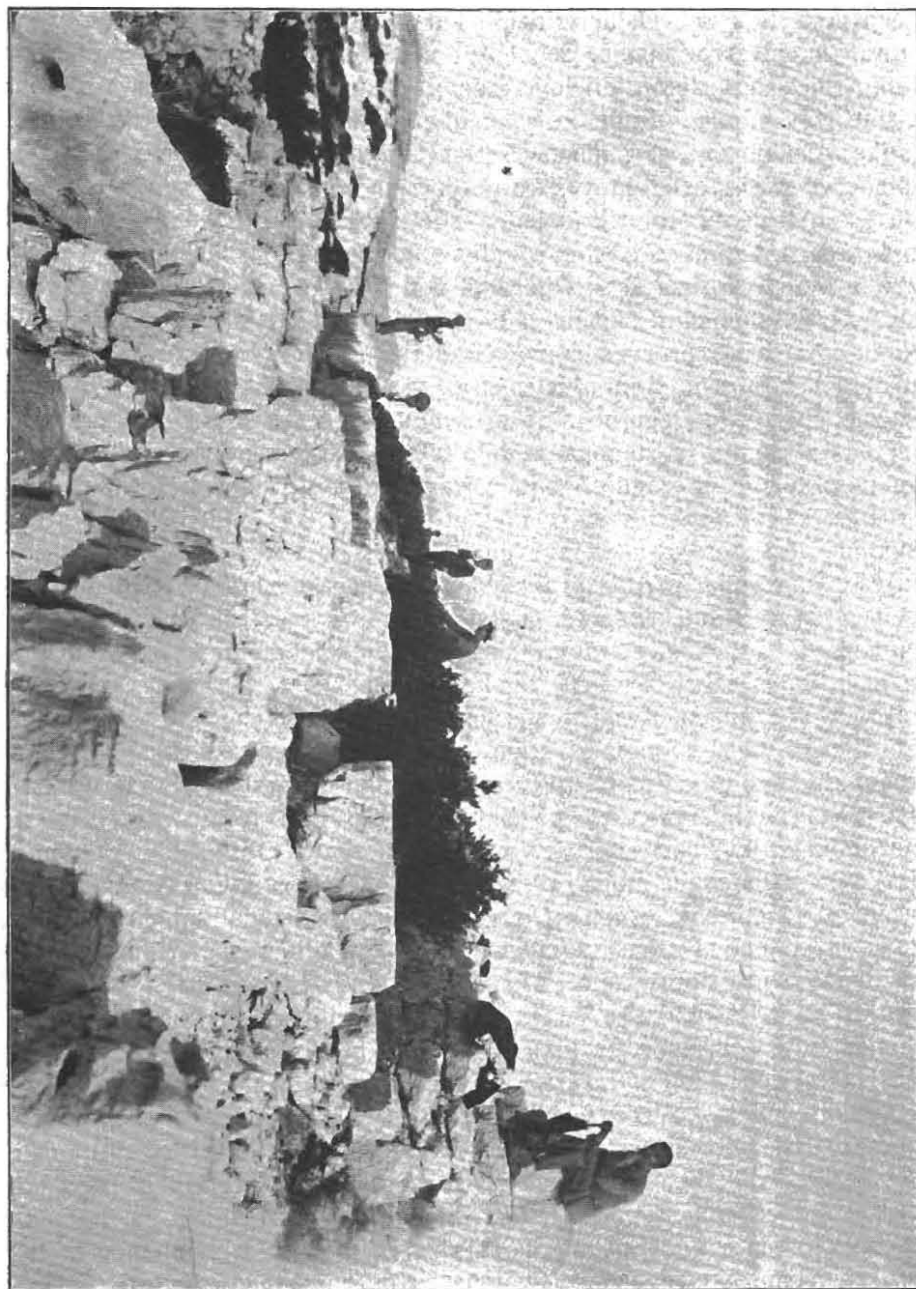
vršiti tu službu. Ta utvrda bila je podignuta na najvišem vrhu jugo-istočne strane otoka i po srijedi između luke Male Stupice i drage Kabal. Ova je gradina veoma zanimiva, te će se radi toga malko opširnije opisati. Cijeli taj, 92 metra visok vrh, sastoji se skoro iz pravilnih, 0·50 do 2·00 metra visokih slojeva iz običnog vapnenca. Ti slojevi spuštaju se lagano prema jugo-istoku te su ili okomito odsječeni, ili pako strmo orubljeni. Najgornji sloj, koji pokriva tjemenu tog vrha, debeo je i preko dva metra, i okomito je prema svim stranama orubljen. To iz daleka izgleda kao ruševina i jedna od glavnih značajka vrhova po ovim otocima. Površina tog sloja je kao jedna neprekidna i ravna ploha, koja, kao što i svi ostali slojevi, padaju lagano prema jugo-istoku. Kamenje koje se sada nalazi na toj ploči potječe od zgrada, koje su bile podignute ovdje. Ploča je do 115 metara duga i oko 70 metara široka, te je bila svojedobno sa njezinim sjevero-istočnim nastavkom izravno spojena. Kako su sve ostale strane te ploče (na tlorisu označena sa A.) okomite, a samo ova strana pristupačna, to se morala ova strana i osjegurati protiv svake navale. Da se i ovdje dobije dobra odbrana, potrebno je bilo ovaj kraj sa kakovom jamom izolirati i nepristupačnim učiniti. To se je postiglo na jedan vrlo jednostavan i praktičan način. Kroz čitavu širinu ploče digao se je gornji sloj u širini od 4 do 5 metara (tloris kod B.), te se tako podignuto kamenje naslagalo na nutarnjem rubu u širini od 2·30 m. Ono kamenje, koje se na taj način izvadilo, bilo je radi lagljeg otpremanja podmetnuto sa manjim kamenjem, od kojih je još nekoliko komada ostalo onako, kako to pokazuje slika 2. Za ovakovu radnju bila je dobra i najprimitivnija radna snaga i jednostavne drvene poluge. Podignuto kamenje naslagalo se, kako je rečeno, uz rub ploče na onim stranama, gdje je bio prilaz na ploču, na sjevero-zapadnoj i zapadnoj strani, te je na taj način bio podignut jak kiklopski zid (slika 3.) od neobrađenih balvana i bez morta. Iza ovoga bio je podignut još jedan 80 cm. debeo zid u mortu i preko 1 metra udaljenosti. Ispod zida kod I. i u dobroj zaklonici od bure, vide se tragovi dobro naslaganog suhog zida, koji je sjegurno podignut mnogo kasnije i od kiklopskog i onog drugog zidanog. Po vještoj radnji sudeći, taj zid nije bio podignut kako se to obično čini za pastire, već je to nešto boljega, a radi toga je taj zid morao služiti i nečemu boljemu. Ponajprije mogli su to biti ostaci ćelije kojeg pustinjaka, koji se je zaklonio ovamo, kako to sv. Jeronim piše¹⁾. Zaklonica bila je dobra, a gustijerna davala je vodu za piće.

Kako pak obronci toga vrha padaju prema drugim stranama strmo, to su ovdje bili jaki zidovi nepotrebni; dovoljna je bila ograda pojačana kulama. Sa sjeverne strane kod C. moglo se kroz jednu usku provaliju

¹⁾ O. I. Marković, Izabrane poslanice sv. Jeronima II. str. 242.

popeti do vrha, a za ovu svrhu bilo je ondje naslagano kamenje kao neka vrst stubišta. Ostaci zidanih kula F, G i H. pokazuju vještog majstora, imadu skroz 60 cm. debele zidove i imale su samo jednu prostoriju. Kako su samo donji dijelovi zida i to fragmentarno sačuvani, to se visine i eventualne druge koje uredbe ne mogu više ustanoviti. Kula F. (slika 4.) najmanja je i imade 5·50 m duljine i 3·50 m širine, a odozdo imade veoma debele zidove, koji se prema jugo-zapadu zaokružuju tako, da je nutarnji prostor točno jedna polukružnica, koja je bila svojedobno presvođena, kako se to lijepo vidi na fotografiji. Po debljini nekadašnje žbuke i po otvorima za prelijevanje vode, vidi se stalno, da je taj prostor služio za sakupljanje kišnice; bio je dakle uređen kao gustijerna, po kojoj je i narod prozvaio čitavu Gradinu. Ostale dvije kule G i H mjere u duljini 7·50 a u širini 4·50 metra, mjereno dakako kao i sve ostalo izvana. Ove kule sjegurno su u prizemlju služile kao skladišta i spremišta, jer da su služile za stanovanje, bilo bi ostalo tragova od uporabe. Stanovi za posadu bili su sjegurno kao i svagdje drugdje od drva i smješteni po srijedi ili kraj ulaza utvrde. Da je bio nekoć čitav otok obrašten gustom šumom, dokazuje ostatak one guste šume, koja je sve do prevrata prekrivala čitav onaj predjel. Talijanska okupacija bezbrižno je gledala kako seljaci harače šumu, skidajući sa stabala samo grane, tako da danas umjesto šume strše gole i sive trupine stabala. Ali samo malim marom i obzirom narasla bi naskoro i opeta onakova šuma, jer iz sjemena i iz korijena nikla je već mlada, dosta gusta šumica.

Iznad Velike Stupice i kršne obale o koju zapljuskivaju valovi otvorenog Jadrana, podignuta je velika utvrda, od naroda Gradina zvana (sl. 5.). Po mnijenju pok. Dra Luke Jelića, koji je bio za vrijeme rata na ovom otoku, imala bi se ova gradina zvati „Obrinjskom gradinom“. Iz kojih razloga nije mogao pisac saznati. Po obsegu je ta Gradina mnogo veća od Gustijerne, jer mjeri preko 100 metara u duljinu a zaprema čitavu ravan onoga vrha. Sagrađena je na dva vrlo različita maha, koja se razlika osobito dobro ističe. Donji dio, zapravo terasa na kojoj počivaju gornji dijelovi, kiklopska je gradina kao i Gustijerna. Ovdje je opravdana sumnja, da je prostor iza kiklopskog zida bio ispunjen i izravan, a da su tekar onda podignuti zidovi sa kruništem, koji još sada se dižu do 10 metara visine. Kako se iz fotografije (sl. 6.), vidjeti može, sve one zgrade, koje su bile iza visokog obrambenog zida, danas su potpune ruševine, iz kojih se bez kopanja ne mogu ustanoviti niti izmjere a niti svrha. Od obrambenog zida (slika 7.) ostala su dva dijela, na kojima se točno vidi ne samo konštrukcija i svrha, već i visina obrambenog hodnika sa kruništem, po rupama, u kojima su bile umetnute grede i podupori. Hodnik, zaklonice i krunište bile su prekrive sa jednim krovom, koji je

Sl. 3. Kiklopsko vanjsko i zidano unutarnje grade.

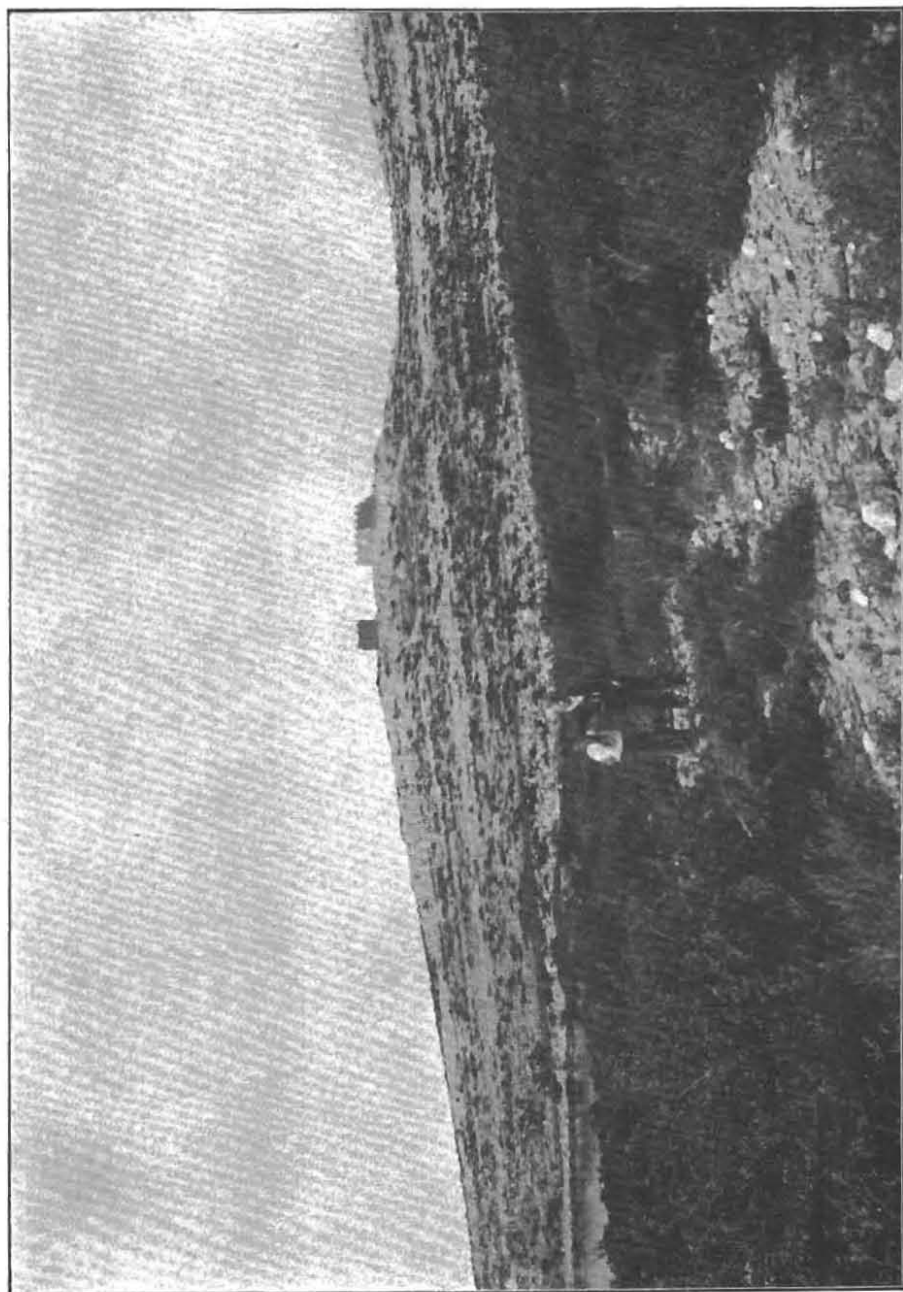

Sl. 4. Ostaci stare cisterne.

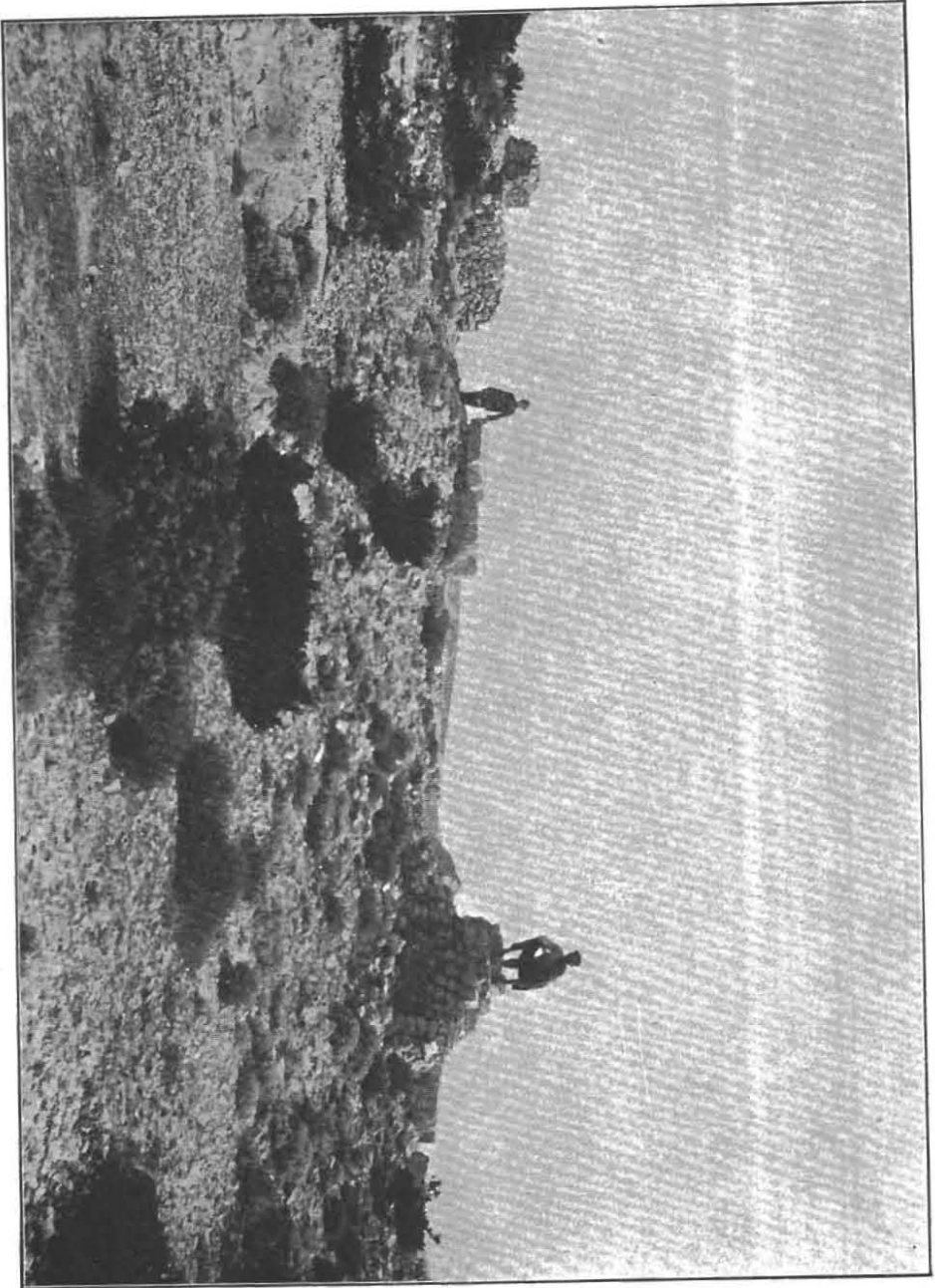
išao od kraja na kraj. Stubište za taj hodnik bilo je smješteno u kuli na sjevernom uglu utvrde, od koje su ostali jaki tragovi i koja je istodobno štitila mali ulaz, koji se nalazio kraj te kule. Glavni je ulaz u tu utvrdu bio na onome mjestu, gdje je na slici porušen zid između oba krila. Na ulaz dolazilo se zajedno i sa luke i iz polja, a bio je zaštićen debelim i jakim zidovima. Značajno je i na ovoj gradini, da su naprave za obranu na onoj strani podignute, koje su bile izložene napadajima iz luke i polja, dakle očito su podignute za obranu pučanstva od gusara. To odgovara i faktičnom stanju, jer sa drugih strana nije se bilo bojati opasnijih navala.

Po svemu ovome slijedi, da niti Gustijerna niti ova Gradina nisu nikada služile za stanovanje gospodi ili vlasteli, već je i jedna i druga utvrda služila, kao što i Tarac na otoku Kornatu (sl. 9.), samo kao utočište stanovnicima i blagu pred neprijateljem. Gustijerna je kao takova napuštena prije, valjda već pod konac rimskoga carstva, dok je gradina bila na novo utvrđena, kada je podignut onaj visoki obrambeni zid. To je svakako bilo onda, kada su Saraceni ili kasnije Normani provaljivali u sjeverni Jadran. Gradina je bila važnija radi toga, jer je imala živu vodu, dok pako na Gustijerni moralo je nestati vode, netom nije mjesec dana kišilo. Na slici 7. lijevo na dnu ispod grmlja vidi se zjalo dubokog ponora, komu na dnu se nalazi hladna i bistra voda, koja nikada ne presuši; gornji je otvor ponora 1 do 2 metra velik, te se ruši okomito do dubine od 35 metara. Za vrijeme svjetskoga rata nakanila je bila austrijska mornarica ovu vodu iskoristiti i dala ju analizirati. Ali danas je još ta voda teško pristupačna, usprkos toga, što nema na čitavom otoku pitke vode, te se upotrebljava samo za vrijeme velikih suša, kada presahnu sve gustijerne.

Po prilici u udaljenosti od 2 kilometra od Gradine u Polju, nalaze se ruševine neke jednoć velike i sjajne zgrade. To su tako zvana Kućišta, a ostaci da su to ženskog samostana, u kojega se zaklonila sestra sv. Jeronima. Zgrada (slika 8.) bila je na jedan pod i od koje su ostala sada samo četiri glavna zida. Nutarnja prostorija mjeri 20 metara u duljinu i imade 8 metara čiste širine. Prizemlje je služilo kao konoba, spremište i ulaz, kako se to po malenim otvorima vidjeti može, a odavde se dolazilo preko uskih i strmih drvenih stuba na prvi pod. Prostorija prvoga poda bila je sa ošitima pregrađena na više manjih odjela, koji su bili udešeni za stanovanje. Zgrada je morala nekoć, kada su bili svi kameni dijelovi na mjestu, biti veoma sjajna, kako se to po oskudnim ostacima suditi može. Glavno je pročelje bilo prema putu, koji vodi od Velike Stupice u Polje i obratno, t. j. prema jugo-zapadu, a ostale su strane bile sporedne, jer su ovdje otvori i prozori smješteni nepravilno i veoma raznih veličina.

Sl. 5. Gradina nad Velikom Stupicom.

Sl. 6. Nutarnjosi Gradine.

Kako se iz fotografije vidjeti može (žalibože snimka je nehotice bila pomaknuta, tako, da desno svršava točno po srijedi pročelja), glavno je pročelje bilo simetrično opredijeljeno; po srijedi velika vrata na balkon a desno i lijevo po dva prozora, a svi ovi otvori, kako se to po ostancima može suditi, bili su zaokruženi punim lukom. Pročelje je svršavalo sa bogato istaknutim i profiliranim vijencem, od kojega nam žalibože nije ostalo drugo, do prvih slojeva. Prvobitni oblici ne mogu se više točno ustanoviti, jer je kamenje, kako je gore navedeno, sasvim odstranjeno i drugdje upotrijebljeno a možda i izvezeno drugamo. U selu nije se moglo opaziti, da je to kamenje bilo kao običan građevni materijal upotrijebljeno. Budući da se sve naokolo prostiru vinogradi, to se nije moglo ništa točnije ustanoviti. Samo se govori, da se ostaci još starijeg samostana nalaze po više ove ruševine na dnu obronka najvišega vrha Kapića.

Kako se po svemu ovome suditi može, ta gradnja je izvedena od majstorske ruke, te je i osnovka njena dotjerana tako, da se po ovome može i doba gradnje sa nekom vjerojatnošću ustanoviti. Sve ovo pokazuje čisto romanski karakter, kakav se je u XII. i XIII. stoljeću u Dalmaciji upotrebljavao. Svakako ali stoji u vezi sa darovnicom kralja Petra Kresimira IV. samostanu sv. Ivana u Biogradu na moru, koji je morao biti na isti način sagrađen.

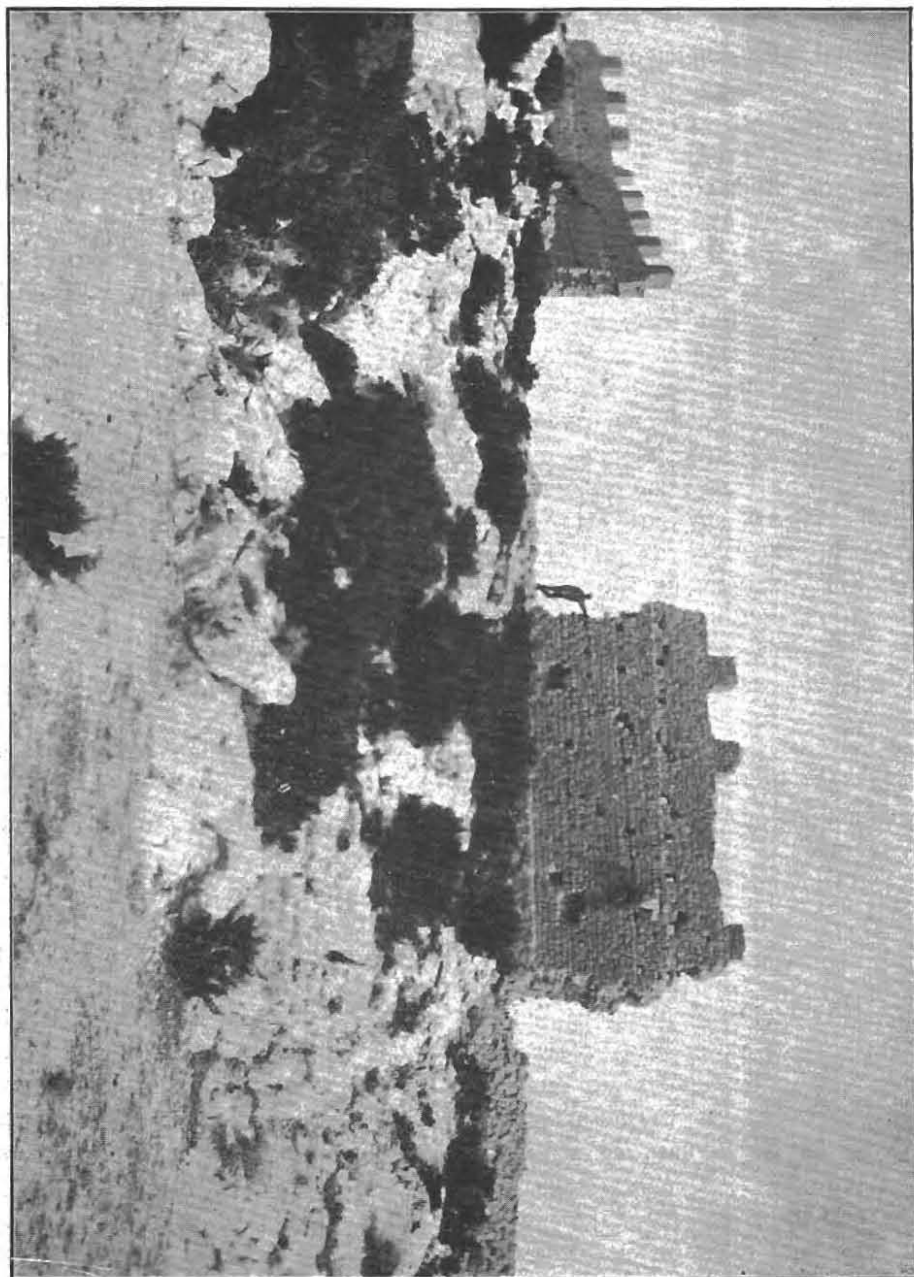
Na jugo-zapadnoj kosi a upravo nasuprot samome selu i ispod vrha Straža, dižu se ostanci nekakove starinske zgrade o kojoj nema više tradicije u selu. Po imenu sudeći, morala je ta zgrada služiti svojedobno kao izvidnica, jer leži upravo pod samim vrhom, ali tako sakrivena, da se sa morske strane nije moglo vidjeti, dok se nasuprot sa vrha iza nje otvara vidik na sve strane, a osobito pak na otvorenu pučinu Jadranskog mora.

O svim tim spomenicima malo se je ili upravo ništa znalo. Ali zato je predaja u narodu i bujna mašta ispreplela po ovim ostacima mrežu od priča, kao bršljan svoje grane naokolo starodrevnih zidina. Obje da su Stupice — po tom pričanju — u ilirsko doba služile kao izvrsne strategijske točke kraljici Teuti u njezinoj borbi protiv rimske najezde. Ona da je i obje utvrde podignula. Kasnije preuzeli su ih Rimljani i preudesili protiv gusara, koji su bili strah i trepet oholim Rimljanima. Za prvo kršćansko doba uselili se ovamo monasi i pustinjaci, kako nam to svjedoči poslanica sv. Jeronima Julijanu. Ta sestra Jeronimova zaklonila se u samostan na Kučišću!

To su priče i predaje, nastale po svoj prilici pod dojmom tih spomenika i od načitanih ljudi, kako to već Fortis u svojim putopisima po Dalmaciji²⁾ piše, da je Žirje „glasovito radi rimskih starina, koje se na

²⁾ Voyage en Dalmatie par M. l'Abbé Fortis, I. 236.

Sl. 7. Gradina. Obrambeni zidovi.

Sl. 8. Ostaci manastira.

Sl. 9. Ostatak gradine Tarac na Kornatu.

ovome otoku nalaze“. Isti Fortis naveda Plinija, kojemu da je taj otok bio poznat pod imenom Surium, ali kasnije u poveljama dolazi uvijek pod imenom „Zuri“, kako se i danas naziva u stranim jezicima. U najstarijoj sačuvanoj nam povelji od veljače god. 1060., kojom poveljom daruje taj otok³⁾ hrvatski kralj Petar Kresimir novoosnovanome samostanu sv. Ivana u Biogradu na moru, dolazi pod imenom „Juris“ što se imade dakako čitati kao „Zuris“, kako se to u ono doba i Jadera zvala umjesto „Zadera“, kako to dolazi u nekim spisima. Rački⁴⁾ drži, da je taj otok bio svojina kraljeva, kako se to izričito u navedenoj povelji i ističe, i kao takovog ga je kralj darovao. Zanimivo je ovdje istaknuti, da je u kasnijoj interpolaciji navedeno, da je opata Andriju kralj pozvao sa otoka Žirja: „rogando ab insula que Zuri nuncupatur“. Kako je pako ta interpolacija mogla nastati najkasnije sredinom XIV. stoljeća⁵⁾, a izrađena je u samostanu ss. Kuzme i Damjana, kao nasljednika razorenog samostana u Biogradu, to je bila tradicija još živa i svima poznata, da je opat Andrija došao sa otoka Žirja i da je ta interpolacija u tom pogledu vjerodostojna. To je radi toga važno, što bi to potvrđivalo, da je i na otoku Žirju bilo u ona stara vremena samostana.

Biogradski samostan i njegov nasljednik na Tkonu bijahu za dugo vremena vlasnikom tog otoka, dok nije upravu dobila općina Šibenska, kako to proizlazi iz povelje 2. lipnja 1285.⁶⁾ Iz ove se povelje vidi također, da su taj otok i Zadrani svojatali, radi čega su nastale između Zadra i Šibenika dugotrajne pravde. Šibeniku potvrdi nanovo pravo ban Ivan u ime kralja Ljudevita 14. prosinca 1357., ali već devet godina kasnije traže Zadrani od istoga kralja da im se taj otok povрати. Dakako da je sa prestankom mletačke vlasti postala i ta borba suvišna, a to tim prije, što su tada postali sami tuđinci komendatori i vlasnici samostanskog imanja.

Ovime je dovoljno pruženo podataka o važnosti i zanimljivosti otoka Žirja i njegovih spomenika i da bi radi toga veoma poželjno bilo, da se to točno prouči i istraži sa strukovnim iskapanjima.

³⁾ Rački: Documenta, 51; Šišić: Priručnik, 230 i Povijest za nar. vlad. 503.

⁴⁾ Unutrašnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, 158.

⁵⁾ Ljubić: Polichorion, 23. Jelić: Povjestno-topografske crtice o biogradskom primorju. Vijestnik arh. društva, nova serija, III. 57 ff.

⁶⁾ G. Lucio: Memorie storiche di Tragurio, 117. Smičiklas: Codex, VI. 528.